

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol. 21, 2014

Social values, environmental attitudes and environmental behavior among students in Greece, Cyprus and Switzerland

Παπαστυλιανού Αντωνία
Παπαδημητρίου Ευριπίδης
https://doi.org/10.12681/psy_hps.23279

Copyright © 2020 Αντωνία Παπαστυλιανού,
Ευριπίδης Παπαδημητρίου

To cite this article:

Παπαστυλιανού, Α., & Παπαδημητρίου, Ε. (2020). Social values, environmental attitudes and environmental behavior among students in Greece, Cyprus and Switzerland. *Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society*, 21(3), 242-261. doi:https://doi.org/10.12681/psy_hps.23279

Κοινωνικές αξίες, περιβαλλοντικές στάσεις και περιβαλλοντική συμπεριφορά φοιτητών: Μια συγκριτική μελέτη σε Ελλάδα, Κύπρο και Ελβετία

ΑΝΤΩΝΙΑ ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ¹

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η περιβαλλοντική συμπεριφορά και οι ποικίλες παράμετροι που την καθορίζουν αποτελούν ένα ευρύ πεδίο, στο οποίο η έρευνα έχει τα τελευταία χρόνια σταδιακά διεισδύσει αξιοποιώντας ένα πλήθος προσεγγίσεων και θεωριών από το χώρο, της κοινωνικής και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας. Η εργασία εστιάζει στην παραπάνω θεματική θέτοντας παράλληλα και επιμέρους συγκριτικά ερωτήματα και ελέγχοντας τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονται συγκεκριμένα ερευνητικά μοντέλα σε δείγματα από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα παρουσιάζοντας τα ευρήματα τα ευρήματα από εμπειρική συγκριτική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από τους συγγραφείς σε πανεπιστημιακά τμήματα από τρεις χώρες, την Ελλάδα, την Κύπρο και την Ελβετία (N = 669). Στόχος της έρευνας ήταν η μελέτη της επίδρασης των αξιών της συλλογικότητας, του ατομικισμού και των περιβαλλοντικών αξιών στις περιβαλλοντικές στάσεις και τη συμπεριφορά. Η επιλογή δειγμάτων από τρεις διαφορετικές χώρες στόχευε να αναδείξει τις μεταξύ τους ομοιότητες καθώς και τις διαφορές σε σχέση με την αλληλεπίδραση μεταξύ αξιών, στάσεων και συμπεριφοράς. Περαιτέρω εξετάστηκε ο διαμεσολαβητικός ρόλος των στάσεων ανάμεσα στις κοινωνικές αξίες και τη συμπεριφορά για κάθε ένα από τα δείγματα ξεχωριστά. Η έρευνα ανέδειξε σημαντικές επιμέρους διαφορές μεταξύ των δειγμάτων από τις τρεις χώρες όχι μόνο ως προς την περιβαλλοντική τους συμπεριφορά, αλλά και σε σχέση με την επίδραση των αξιών και των στάσεων σ' αυτή.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνικές αξίες, Ατομικισμός-Συλλογικότητα, Περιβαλλοντικές αξίες, Νέο Οικολογικό Παράδειγμα.

1. Διεύθυνση: Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τηλ. & Fax: 2107277720. E-mail: adrapast@ppp.uoa.gr

2. Διεύθυνση: Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. E-mail: evpara@socadm.duth.gr

1. Εισαγωγή

Γύρω από το ζήτημα της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς έχει μέχρι σήμερα παραχθεί σημαντική γνώση. Παρ' όλα αυτά η έρευνα συνεχίζει να αναζητά πειστικές απαντήσεις σχετικά με το τι κάνουν τα άτομα να συμπεριφέρονται ενίοτε με φιλικό για το περιβάλλον τρόπο ή, αντίστροφα, υπό ποιες προϋποθέσεις επιλέγεται μια μη φιλική για το περιβάλλον συμπεριφορά. Σε γενικές γραμμές θεωρείται σήμερα δεδομένη η ύπαρξη και η επίδραση πλήθους παραγόντων και κινήτρων στην επιλογή συγκεκριμένων πρακτικών, που λαμβάνουν κατά περίπτωση σημαντικότερη βαρύτητα για το άτομο.

Από την εποχή κατά την οποία οι Van Liere και Dunlap (1978) συνόψιζαν τα μέχρι τότε ευρήματα της έρευνας γύρω από τους παράγοντες που επιδρούν στο άτομο ώστε αυτό να αναπτύσσει ενδιαφέρον για τα περιβαλλοντικά προβλήματα μέχρι σήμερα, έχει σημειωθεί μια σημαντική διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο προσέγγισης του ζητήματος της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Ενώ αρχικά οι μελέτες ερμήνευαν την περιβαλλοντική συμπεριφορά κυρίως με κοινωνικούς-δομικούς παράγοντες όπως η ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο κ.λπ., με την πάροδο των χρόνων το ενδιαφέρον στράφηκε σε παράγοντες, όπως είναι οι γενικότερες οι πεποιθήσεις, τα πιστεύω, οι στάσεις, οι τρόποι ζωής και συνήθειες, τα πρότυπα και οι αξίες (Dunlap, Grieneeks & Rokeach 1983. Tamayo & Schwartz 199. Axelrod 1994. Schulz & Zelezny 1998, 1999. Nordlund & Garvil 2002. Spini 2003. Oreg & Katz-Gero 2006. Gillham, 2008; Hurst και συν., 2013. Garc a-Vali as Garc a-Vali as, Macintyre & Torgler, 2012), καθώς και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν τα άτομα (Laidley, 2013).

Ιδιαίτερα έντονο είναι τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη σχέση κοινωνικών αξιών και περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Στη βάση διάφορων θεωρητικών παραδοχών από το χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, αναπτύσσεται σταδιακά στα πλαίσια της κοινωνικής έρευνας για το περιβάλλον ένα ευρύτερο φάσμα θεωριών,

που αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ αξιών, ποικίλων παραγόντων που επιδρούν στη συμπεριφορά και της ίδιας της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Η παρούσα μελέτη, εντάσσεται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο. Ειδικότερα, διερευνώνται οι συσχετίσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες, τις περιβαλλοντικές στάσεις και την περιβαλλοντική συμπεριφορά σε δείγματα φοιτητών από την Ελλάδα, την Κύπρο και την Ελβετία. Οι συγκεκριμένες χώρες, πέρα από τις όποιες διαφορές τους στο επίπεδο του πολιτισμού, παρουσιάζουν και σημαντικές διαφορές ως προς τις περιβαλλοντικές τους επιδόσεις. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του Πανεπιστημίου του Yale, η Ελβετία καττάσσεται πρώτη μεταξύ 178 χωρών με βάση τις περιβαλλοντικές της επιδόσεις, η Ελλάδα βρίσκεται στην 24η και η Κύπρος στην 38η θέση της κατάταξης (Environmental Performance Index 2014, <http://epi.yale.edu/epi>). Περαιτέρω εξετάζεται η διερεύνηση του ρόλου των στάσεων, όχι μόνο ως προς την άμεση σχέση τους με τη συμπεριφορά, αλλά και σε σχέση με τον –ενδεχόμενο– διαμεσολαβητικό τους ρόλο ανάμεσα στις αξίες και τη συμπεριφορά.

Με βάση τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των χωρών από τα οποία προέρχονται τα δείγματα, αναμένεται να διαπιστωθούν διαφορές κυρίως μεταξύ Ελλάδας και Ελβετίας και Κύπρου και Ελβετίας. Οι χώρες που επιλέχθηκαν για τη σύγκριση έχουν ευρωπαϊκή μεν ταυτότητα ωστόσο τα οικολογικά-πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Ελβετίας διαφοροποιούν την κεντροευρωπαϊκή αυτή χώρα από τις δυο άλλες που γεωγραφικά ανήκουν στην Νότιο Ευρώπη έχουν αρκετά κοινά οικολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, ιστορία, θρησκεία) ωστόσο έχουν και διαφορές στην κοινωνική εξέλιξη και τις κρατικές πολιτικές για διάφορα ζητήματα που οφείλονται στις διαφορετικές πολιτικές συνθήκες, τον διαφορετικό χρόνο ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση κ.λπ., που σύμφωνα με τους γενικότερους κανόνες διαπολιτισμικής σύγκρισης που σημειώνουν οι Smith και Bond (2012) συνιστούν επαρκείς λόγους σύγκρισης.

Με βάση το υφιστάμενο θεωρητικό πλαίσιο

μπορούν να διατυπωθούν ορισμένα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα:

1. Σε ποιο βαθμό επιβεβαιώνεται σε κάθε χώρα η θετική συσχέτιση ανάμεσα σε περιβαλλοντική στάση και περιβαλλοντική συμπεριφορά;
2. Ποιες διαφορές διαπιστώνονται μεταξύ των δειγμάτων σε σχέση με τις περιβαλλοντικές τους στάσεις και την περιβαλλοντική τους συμπεριφορά και –παραπέρα– σε ποιο βαθμό εμφανίζονται διαφορές ως προς τον ρόλο, που αναλαμβάνουν οι στάσεις ανάμεσα σε αξίες και συμπεριφορά;
3. Σε ποιο βαθμό επιβεβαιώνεται η σχέση των κοινωνικών αξιών με τις στάσεις και με τη συμπεριφορά;
4. Υπάρχουν διαφορές ως προς τη σημαντικότητα συγκεκριμένων αξιών καθώς επίσης και σε σχέση με το βαθμό επίδρασης αυτών στην περιβαλλοντική συμπεριφορά των ατόμων;

Συνολικά επιδιώκει η παρούσα μελέτη να συμβάλει στην έρευνα για την περιβαλλοντική συμπεριφορά γενικότερα, αλλά και να δώσει στοιχεία που θα επιτρέπουν τη σύγκριση της Ελλάδας με άλλες χώρες. Τόσο τα ερευνητικά Ερωτήματα όσο και η διαπολιτισμική διάσταση προσδίδουν ιδιαίτερη αξία στη μελέτη και συμβάλλουν στον εμπλουτισμό της σχετικής βιβλιογραφίας..

Περιβαλλοντική συμπεριφορά και κοινωνικές αξίες

Με τον όρο *περιβαλλοντική συμπεριφορά* οι Maloney και Ward (1973) εννοούν το πόσο φιλικό προς το περιβάλλον συμπεριφέρεται το άτομο στην καθημερινή του ζωή. Ο Stern (2000) προσδιορίζει την περιβαλλοντική σημασία μιας συμπεριφοράς ανάλογα με το πόσο αυτή συμβάλλει στο να μεταβάλλεται η διαθεσιμότητα υλικών ή ενέργειας στο περιβάλλον καθώς και να επιδρά στη δομή και στην δυναμική των οικοσυστημάτων ή της βιόσφαιρας. Περιβαλλοντικής σημασίας συμπεριφορές μπορούν να είναι απλές καθημερινές δράσεις, οι οποίες έχουν είτε άμεση (π.χ. ανακύκλωση) είτε έμμεση επίδραση στην κατάσταση του περιβάλλοντος (π.χ. συμμετοχή σε οργανώσεις). Στην παρούσα έρευνα η περιβαλλοντική συμπερι-

φορά εξετάζεται με βάση τη συχνότητα με την οποία εκδηλώνονται διάφορες δράσεις άμεσης και έμμεσης επίδρασης.

Η περιβαλλοντική, όπως και κάθε άλλη συμπεριφορά, ακολουθεί και αυτή συγκεκριμένους «κανόνες». Ο Stern (2007, σ. 378) αναφερόμενος π.χ. στο ζήτημα της κατανάλωσης ενέργειας, παρατηρεί ότι, παρ' όλο που σε πολλές περιπτώσεις η περιβαλλοντική συμπεριφορά διαμορφώνεται με βάση ατομικούς υπολογισμούς και εκτιμήσεις για το κόστος (π.χ. ο περιορισμός της κατανάλωσης ενέργειας συνεπάγεται αποφυγή οικονομικού κόστους), είναι προφανές ότι ο ορθολογισμός δεν επαρκεί πάντοτε ως ερμηνεία της. Η ύπαρξη ποικίλων κινήτρων, ατομικών χαρακτηριστικών, συνθηκών και άλλων παραγόντων καθιστούν την αποκωδικοποίηση της συμπεριφοράς εξαιρετικά περίπλοκη. Το γεγονός αυτό έχει στρέψει το ενδιαφέρον και στη μελέτη των αξιών κυρίως λόγω της σταθερότητάς τους (για το ζήτημα της κατανάλωσης ενέργειας βλ. ενδεικτικά Poortinga και συν., 2004. Maréchal, 2009. Vringer, Aalbers, & Blok 2007, Gadenne και συν., 2011. Miroso, Lawson & Gnoth 2011. Sapci & Considine 2013). Τα βασικά θεωρητικά μοντέλα τα οποία χρησιμοποιούνται για τη μελέτη της σχέσης των αξιών με τη συμπεριφορά είναι η θεωρία της αιτιολογημένης δράσης των Fishbein και Ajzen (Theory of reasoned action, 1975), το μοντέλο ενεργοποίησης προτύπων του Schwartz (Norm Activation Model, 1968) και η Values-Beliefs-Norms Theory των Stern, Dietz, και Guagnano (1995) και Stern, Dietz, Abel, Guagnano και Kalof (1999). Εντός αυτών των θεωρητικών πλαισίων, αλλά και γενικότερα, η κλίμακα του Schwartz αποτελεί ένα από τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την μελέτη της επίδρασης των αξιών στην περιβαλλοντική συμπεριφορά (π.χ. έλεγχος των τριών μοντέλων σε φοιτητές από Χιλή και ΗΠΑ, Cordano, Welcomer, Scherer, Pradenas και Parada (2011), έλεγχος της θεωρίας αιτιολογημένης δράσης σε άτομα από Κορέα και ΗΠΑ, Kim, 2012). Βάση της θεωρίας απετέλεσε η κλίμακα αξιών του Rokeach (1973). Διάφορες παραλλαγές της έχουν χρησιμοποιηθεί για τον έλεγχο θεωριών που αναφέρονται στη σχέση κοινωνικών αξιών και συμπεριφοράς και σε διαπολιτισμικό επί-

πεδο για τη μελέτη των ομοιοτήτων και των διαφορών μεταξύ ατόμων, ομάδων και λαών (Lee, Soutar, Daly, & Louviere 2011). Σχετικές έρευνες συγκλίνουν στο ότι οι αξίες δεν επιδρούν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο στο άτομο ούτε και επιδρά σε κάθε απόφαση απαραίτητα ένας μεγάλος αριθμός αυτών. Αντίθετα υποστηρίζεται ότι, κατά περίπτωση, είναι κρίσιμος για τις τελικές επιλογές ένας μικρός μόνο αριθμός αξιών και μάλιστα όχι πάντοτε συγκεκριμένων. Επιπλέον, όπως ειδικότερα αναφέρουν οι Smith και Schwartz (1997, ενώ για μια εκτενή επισκόπηση βλ. και Smith & Bond, 2012. Smith, Dugan & Trompenaars, 1996), υπάρχει διάκριση ανάμεσα σε ατομικές και πολιτισμικές διαστάσεις των αξιών, κάτι που αποτελεί ζήτημα με βαθιά παράδοση στο χώρο και της κοινωνιολογίας και ειδικότερα στο χώρο της πολιτισμικής θεωρίας. Αυτό που αποτελεί πολιτισμική αξία εκφράζει αυτό, το οποίο η κάθε κοινωνία θεωρεί ως επιθυμητό, ως καλό και σωστό. Ο πολιτισμός μιας κοινωνίας εκφράζεται μέσω ενός συστήματος αξιών, το οποίο είναι κυρίαρχο και μεταδίδεται στα άτομα με ποικίλους τρόπους (Bourdieu, 1972. Markus & Kitayama, 1994. Schwartz, 1992, 1994β, 1999).

Συλλογικότητα, ατομικισμός και συμπεριφορά

Η θεωρία για τον ρόλο των αξιών είναι εκτενής και στη βάση της έχει πραγματοποιηθεί πλήθος σημαντικών μελετών. Ένα από τα συμπεράσματα που προκύπτει σε πολλές από αυτές αφορά στον ρόλο συγκεκριμένων κατηγοριών αξιών, οι οποίες μπορούν να επιδρούν στη συμπεριφορά τόσο άμεσα όσο και μέσω στάσεων ή πεποιθήσεων. Οι Schwartz και Bardi (2001) υποστηρίζουν ότι σε επίπεδο πολιτισμού συγκεκριμένες αξίες είναι περισσότερο καθοριστικές για τη συμπεριφορά (π.χ. καλοσύνη) σε σχέση με άλλες (π.χ. ισχύς). Ο Hofstede στη θεωρία του για τις πολιτισμικές διαστάσεις (1980 και 2001) ερμηνεύει τον ατομικισμό και τη συλλογικότητα με βάση το βαθμό κατά τον οποίο τα άτομα εντάσσονται σε ομάδες. Σύμφωνα με αυτό, στις ατομικιστικές κοινωνίες τα άτομα επικεντρώνονται στην επίτευξη άμεσα ατομικών στόχων και στόχων του στενού οικογενειακού

τους περιβάλλοντος. Αντίθετα σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από συλλογικότητα τα άτομα δρουν με βάση το συμφέρον μιας ομάδας με υψηλό βαθμό εσωτερικής συνοχής στην οποία αισθάνονται ότι ανήκουν. Για τον Schwartz (1994α) δείχνουν οι φιλο-ατομικιστικές αξίες (pro-self values) και οι φιλοκοινωνικές αξίες (pro-social values) ότι σχηματίζουν ένα δίπολο με καθοριστική επίδραση στις τελικές αποφάσεις των ατόμων. Το δίπολο ατομικισμός-συλλογικότητα είναι αντίστοιχο με το δίπολο αυτοβελτίωση και αυτο-υπέρβαση το οποίο χρησιμοποιεί ο Schwartz στην κλίμακά του. Αυτό εκφράζεται ως μια τάση για τα άτομα, που σκέφτονται ατομικιστικά να επιλέγουν συμπεριφορές με βάση το κριτήριο του ατομικού οφέλους ή της αποφυγής ατομικού κόστους (Swami, Chamoorro-Premuzic, Snelgar, & Furnham, 2010). Αντίθετα, τα άτομα που σκέφτονται συλλογικά τείνουν να δρουν λαμβάνοντας συνήθως υπόψη επιδράσεις, που θα μπορούσαν να έχουν οι επιλογές τους στους άλλους. Σε επίπεδο πολιτισμών, σύμφωνα με τους Triandis, Leung, Vallareal και Clack (1985), μπορεί κανείς να εντοπίσει ουσιαστικές διαφορές στο μέτρο της συνεργατικότητας, της ανταγωνιστικότητας και της συλλογικότητας. Οι ίδιοι χρησιμοποιούν δυο διαφορετικές έννοιες για την συλλογικότητα και τον ατομικισμό: τον αλλοκεντρισμό, που εννοεί το να θέτει κανείς τις δικές του προτεραιότητες και ανάγκες σε έναν κοινό στόχο, και τον ιδιοκεντρισμό, όπου συμβαίνει το αντίθετο δηλαδή να τοποθετούνται οι προσωπικοί στόχοι σε υψηλότερη προτεραιότητα από εκείνους της ομάδας. Περαιτέρω συνδέουν τον αλλοκεντρισμό με την ύπαρξη κοινωνικής υποστήριξης και τον ιδιοκεντρισμό με την ύπαρξη μοναξιάς και πρόταξη της προσωπικής επιτυχίας. Οι Hui και Triandis (1984 και 1985) στην κλίμακα που δημιούργησαν για τη μέτρηση της συλλογικότητας και του ατομικισμού, ερμηνεύουν τις έννοιες αυτές σε σχέση με το πόσο κανείς λαμβάνει υπόψη για τις επιλογές του τις ενδεχόμενες συνέπειες για τους άλλους και με την διάθεση να μοιράζεται με άλλους τους ίδιους υλικούς πόρους. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει το συγκεκριμένο δίπολο αξιών μας οδήγησε να εστιάσουμε σ' αυτές το ενδιαφέρον και να παρουσιάσουμε στην πα-

ρούσα εργασία τα ευρήματα των σχετικών αναλύσεων. Με βάση το μοντέλο του Hofstede η Ελβετία αποτελεί περίπτωση κοινωνίας με έντονο το στοιχείο του ατομικισμού (βλ. επίσης Gyrkös και συν., 2013). Αντίθετα η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από χαμηλότερο βαθμό ατομικισμού και περισσότερη συλλογικότητα (Hofstede, 2010). Ο Georgas (1989), αναφερόμενος στην Ελλάδα αποδίδει ένα σημαντικό ρόλο ως προς την επίδραση της συλλογικότητας στη συμπεριφορά. Διαπιστώνει ωστόσο μια σταδιακή μετατόπιση προς τον ατομισμό από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ως απόρροια της βιομηχανικής και αγροτικής ανάπτυξης καθώς και της αστικοποίησης. Οι παράγοντες αυτοί διαμόρφωσαν συνθήκες, στις οποίες συνυπάρχουν παραδοσιακές δομές με σταδιακά διαμορφούμενες αξίες, που συνδέονται με την επίτευξη κοινωνικής ανέλιξης και οικονομικής επιτυχίας. Οι Lampridis και Papastyliaou (2014), σε πρόσφατη μελέτη τους σε φοιτητές στην Ελλάδα για τη σχέση των δύο διαστάσεων, ατομικισμός – συλλογικότητα, και τους τύπους προσφοράς βοήθειας (φιλο-κοινωνική συμπεριφορά), διαπίστωσαν ότι η διάσταση της συλλογικότητας συσχετίζεται (ως προς το φύλο) περισσότερο με τις γυναίκες ενώ οι άντρες και δη οι φοιτητές των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας συσχετίζονται περισσότερο με τον ατομικισμό καθώς επίσης, ότι, σε σχέση με τους τύπους φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς, η συλλογικότητα συσχετίζεται με τον αλtruισμό, την συναισθηματική, την συμμορφωτική και την ανώνυμη διάθεση προσφοράς βοήθειας, ενώ ο ατομικισμός συσχετίζεται με την διάθεση προσφοράς βοήθειας «δημοσίως», εύρημα το οποίο δείχνει να επιβεβαιώνει την προσέγγιση των Hui και Triandis (1984 και 1985), στην οποία γίνεται αναφορά πιο πάνω.

Ποια είναι όμως η σημασία των παραπάνω, ειδικά για το ζήτημα της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς; Οι Kaiser και Byrka (2011) διαπιστώνουν ότι άτομα, που τείνουν στη συλλογικότητα είναι περισσότερο συνεργατικά και, αντίθετα με τους ατομικιστές, συμπεριφέρονται περισσότερο φιλικά υπέρ του περιβάλλοντος. Χρησιμοποιώντας ένα μικρότερο μόνο τμήμα της κλίμακας του Schwartz, οι Stern και Dietz (1994) στη μελέτη

τους διαπίστωσαν συσχέτιση μεταξύ αυτο-υπέμβασης και πολιτικής δράσης για το περιβάλλον. Ομοίως και ο Karp (1996) χρησιμοποίησε την κλίμακα του Schwartz και διαπίστωσε θετική συσχέτιση της αυτο-υπέμβασης και του πόσο δεκτικός είναι κάποιος απέναντι στην αλλαγή (openness to change) με τη φιλοπεριβαλλοντική συμπεριφορά και αρνητική της συσχέτιση με την αυτο-υπέμβαση και τον συντηρητισμό.

Είναι προφανές ότι η συλλογικότητα και ο ατομικισμός, στο βαθμό που εκφράζουν τη διάθεση συμμόρφωσης του ατόμου στο κυρίαρχο αξιακό σύστημα και ταυτόχρονα την διάθεση των ατόμων να υποστούν προσωπικές θυσίες χάριν του συνόλου, αποτελούν σημαντικές διαστάσεις για τη μελέτη της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, επεκτείνοντας την ερμηνεία των εννοιών της συλλογικότητας και του ατομικισμού αντιλαμβάνεται κανείς ότι αυτές αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες έννοιες, που αναφέρονται στη σχέση ανθρώπου και φύσης, τον εγωκεντρισμό, τον ανθρωποκεντρισμό και τον οικοκεντρισμό. Ως φιλοσοφικές προσεγγίσεις οι έννοιες αυτές, πέρα από το βαθύ τους περιεχόμενο, προσέφεραν στην οικοπολιτική συζήτηση, που σταδιακά αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του '60, μια νέα κατεύθυνση και ώθηση συμβάλλοντας στο να αναδειχθεί η περιβαλλοντική κρίση ως κρίση πολιτισμού (Eckersley, 1992. Μπούκτσιν, 1992). Ειδικότερα, ο εγωκεντρισμός αναφέρεται στο ότι τα άτομα πρωτίστως επιδιώκουν την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους και υπό αυτό το πρίσμα αντιλαμβάνονται και την αξία του φυσικού περιβάλλοντος. Ο οικοκεντρισμός, αντίθετα, προβάλλει την ηθική διάσταση της σχέσης ανθρώπου και φύσης προτάσσοντας την ανάγκη για αυτοπεριορισμό εφ' όσον αυτό θα συνέβαλε στην προστασία των φυσικών πόρων χάριν της ίδιας της φύσης, της οποίας ο ίδιος αποτελεί μέρος, αλλά και χάριν των επόμενων γενεών. Με βάση αυτά, το ενδιαφέρον για το περιβάλλον και η ανησυχία μπορούν να πηγάζουν όχι μόνο από κάποια συναισθήματα όπως είναι ο φόβος (π.χ. του κόστους με την ευρύτερη έννοια) και η αγωνία, αλλά και από το πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται την σχέση τους με το περιβάλλον καθώς και από τις γενικότερες απόψεις τους περί δικαιο-

οσύνης, αλληλεγγύης ή και ηθικής (Stern και συν., 1985).

Περιβαλλοντικές αξίες: μια «ιδιαίτερη» κατηγορία;

Ένα άλλο ερώτημα σχετικό με τις αξίες αφορά στην ύπαρξη και τον ρόλο κάποιας μορφής «περιβαλλοντικών» αξιών. Στην κλίμακα του Schwartz π.χ. περιλαμβάνονται ορισμένες περιβαλλοντικές αξίες, όχι όμως ως αυτοτελής κατηγορία, αλλά ενταγμένες σε μια άλλη γενικότερη κατηγορία αξιών. Να σημειωθεί βέβαια ότι η κλίμακα αυτή, δεν δημιουργήθηκε αποκλειστικά για την περιβαλλοντική έρευνα. Σε πολλές περιπτώσεις μελετών είτε δεν γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένες περιβαλλοντικές αξίες είτε εντάσσονται αυτές στο πλαίσιο της συλλογικότητας ή άλλων σχετικών κατηγοριών (Gärling, Fujii, Gärling & Jakobsson 2003. Schultz, Gouveia, Cameron, Tankha, Schmuck & Franek 2005). Βασιζόμενοι στην κλίμακα αξιών του Rockeach, οι Simmons, Binney και Dodd (1992) προσέθεσαν σ' αυτήν τη μεταβλητή «καθαρό περιβάλλον» ("a clean environment") και διαπίστωσαν επίσης ότι αυτή δεν αποτελεί αυτόνομη αξία. Ο Stern (2000) αναφέρει τις περιβαλλοντικές αξίες ως ιδιαίτερη κατηγορία (biospheric values) και υποστηρίζει ότι αυτές μαζί με την συλλογικότητα, και τον ατομικισμό μπορούν εξίσου να συνδέονται με στάσεις, πρόθεση για συμπεριφορά και με την ίδια τη συμπεριφορά. Τα άτομα που αποδέχονται τις περιβαλλοντικές αξίες δρουν –σύμφωνα με τον ίδιο– με γνώμονα τις επιδράσεις των πράξεών τους στο οικοσύστημα. Σε άλλη μελέτη οι Steg, Drijerink και Abrahamse (2014) διαπίστωσαν ότι εκτός των εγωιστικών, αλτρουιστικών και περιβαλλοντικών, σημαντικός είναι και ο ρόλος των ηδονιστικών αξιών. Γενικότερα, αν και φαίνεται να υπάρχει δυσκολία στο να επιβεβαιωθεί εμπειρικά η ύπαρξη των περιβαλλοντικών αξιών και η σχέση τους με τις άλλες αξίες, την πρόθεση για συμπεριφορά και την πραγματική συμπεριφορά, σε αρκετές μελέτες, οι συσχετίσεις αυτές είναι ιδιαίτερα εμφανείς (Nilsson, Von Borgstede & Biel 2004).

New Ecological Paradigm: ένα εργαλείο για τη μέτρηση των περιβαλλοντικών στάσεων.

Η σχέση κοινωνικών αξιών, στάσεων και συμπεριφοράς εξετάζεται στις κοινωνικο-ψυχολογικές θεωρίες με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και παρότι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάρχει ενίοτε κενό μεταξύ αξιών και συμπεριφοράς (λόγω υποκρισίας, ασυνέπειας, εμπεδομένων αντιλήψεων από την κοινωνικοποίηση, κ.λπ.) η έρευνα των Smith, Trompenars και Dugan (1995) σχετικά με την αντίληψη ελέγχου για τη ζωή τους που έχουν οι άνθρωποι σε 43 χώρες χρησιμοποιώντας την κλίμακα «Κέντρο Ελέγχου» του Rotter (1966), έδειξαν ότι οι αξίες τους παίζουν σημαντικό ρόλο στο πώς αντιλαμβάνονται το Κέντρο Ελέγχου και επομένως πώς επηρεάζεται η συμπεριφορά τους. Σημειώνεται περαιτέρω, ότι οι Bond, Leung και Schwartz (1992) και Leung, Bond, και Schwartz (1995) σε μια σειρά ερευνών βρήκαν στο Hong Kong και στο Ισραήλ ότι εκτός από τον πολιτισμό (κοινωνικές αξίες) μεγάλη σημασία έχουν και οι προσδοκίες για τα αποτελέσματα των πράξεων και η γνώση των αποτελεσμάτων στα οποία οδηγούν διάφορες πράξεις, δείχνοντας ότι ο πολιτισμός διαμορφώνει τις προσδοκίες για τις πράξεις (βλ. Smith & Bond, 2012).

Θέλοντας να διακρίνουν τα ανθρωποκεντρικά και οικοκεντρικά χαρακτηριστικά στις στάσεις των ατόμων για το περιβάλλον, οι Dunlap και Van Liere (1978) δημιούργησαν την κλίμακα Νέο Οικολογικό Πρότυπο (New Ecological Paradigm-NEP, σε αναθεωρημένη μορφή στο Dunlap, Van Liere, Mertig, & Jones, 2000) η οποία σύντομα απετέλεσε ένα σημαντικό εργαλείο της διαπολιτισμικής έρευνας στα ζητήματα του περιβάλλοντος (Dunlap, 2008). Η κλίμακα NEP χρησιμοποιείται σε μελέτες που εξετάζουν τις διαφορές μεταξύ διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων ή και μεταξύ πληθυσμών από διαφορετικές χώρες ως μοναδικό εργαλείο (Leung & Rice, 2002. Corral-Vertugo & Armendariz, 2000. Rauwald & Moore, 2002. Vikan, Camino, Biaggio & Nordvik, 2007. Johnson, Bowker & Cordel, 2004. Nooney, Woodrum, Hoban, & Clifford, 2003), όσο και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία όπως είναι η

πολιτική συμπεριφορά, η περιβαλλοντική συμπεριφορά και φυσικά οι αξίες (Widegren, 1998. Schultz, Zelezny & Dalrymple, 2000. Schultz και συν., 2005). Η ευρεία διάδοση της χρήσης της προκαλεί, όπως είναι φυσικό, το ενδιαφέρον των ερευνητών σχετικά με τον προσφορότερο τρόπο χρήσης της (Hawcroft & Milfont, 2010. Corral-Vertugo, Carrus, Bonnes, Moser & Sinha, 2008. Pienaar, Lew & Wallmo, 2013) καθώς επίσης και σε σχέση με άλλες παραμέτρους, όπως είναι π.χ. το πόσο πεπεισμένα είναι τα άτομα ότι οι δικές τους στάσεις και τα πιστεύω τους είναι «σωστότερα» (belief superiority) σε σχέση με αυτά άλλων ατόμων (Toner-Raimi & Leary, 2014). Επιπλέον, σχετικά με το NEP, παρ' όλο που, ως επί το πλείστον, χρησιμοποιείται ως μία και μοναδική κλίμακα, υφίσταται το ερώτημα κατά πόσο θα έπρεπε να διασπάται σε περισσότερες κλίμακες ή να εξετάζεται ως ένα σύνολο από επιμέρους μεταξύ τους συσχετιζόμενους παράγοντες. Οι Dunlap και συν., (2000) πραγματοποιώντας διερευνητική ανάλυση παραγόντων κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η κλίμακα NEP μπορεί πράγματι να χρησιμοποιηθεί ως ένα σύνολο από 5 παράγοντες (facets), οι οποίοι παρουσιάζουν πολύ ικανοποιητική εσωτερική αξιοπιστία και συνοχή. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και οι Amburgey και Thomas (2012), οι οποίοι στην εργασία τους εξέτασαν διαφορετικά ενδεχόμενα για τη χρήση του NEP. Οι Cini, Leone και Passafaro (2012) σε μελέτη που αφορούσε στον βαθμό αποδοχής του οικουρισμού από φοιτητές, διέκριναν τις 15 μεταβλητές σε δυο ομάδες ανάλογα με το περιεχόμενό τους και συγκεκριμένα σε εκείνες που εκφράζουν μια περισσότερο οικοκεντρική και σε αυτές που εκφράζουν μια ανθρωποκεντρική αντίληψη. Στη παρούσα μελέτη επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ενιαία την συγκεκριμένη κλίμακα, που είναι και η περισσότερο διαδεδομένη εκδοχή.

2. Μέθοδος

Δείγμα

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ερωτηματολογίου, το οποίο διανεμήθηκε σε φοι-

τητές Πανεπιστημιακών Τμημάτων από τις παραπάνω χώρες. Το δείγμα αποτελείται συνολικά από $N = 669$ φοιτητές εκ των οποίων: $n = 382$ από την Ελλάδα, $n = 193$ από την Κύπρο και $n = 98$ από την Ελβετία. Η κατανομή με βάση το φύλο ήταν: 18,7% άνδρες και 81,3% γυναίκες. Η μέση ηλικία των ατόμων του δείγματος ήταν 22,6 έτη. Ποσοστό 19,5% των φοιτητών δήλωσαν ότι συμμετείχε ή συμμετέχει σε ομάδες που ασχολούνται με ζητήματα του περιβάλλοντος και 69,1% ότι ενημερώνεται συχνά (από ΜΜΕ, περιοδικά, διαδίκτυο κ.λπ) σχετικά με περιβαλλοντικά θέματα.

Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν στα Πανεπιστήμια στους χώρους διδασκαλίας και επεστράφησαν από τους φοιτητές αφού συμπληρώθηκαν, είτε επί τόπου, είτε σε σύντομο χρονικό διάστημα, με την διαβεβαίωση ότι τα δεδομένα είναι εμπιστευτικά και ότι μπορούν να απαντήσουν μόνο εφ' όσον το επιθυμούν.

Το ερωτηματολόγιο μεταφράστηκε στα Γερμανικά από τα Ελληνικά και ακολουθήθηκε η συνήθης μέθοδος της αντίστροφης μετάφρασης (back translation).

Μέσα συλλογής δεδομένων

Κοινωνικές αξίες: Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα κοινωνικών αξιών «Εστία» (Παπαστυλιανού & Τσαϊρίδης, υπό προετοιμασία) σε μια αναθεωρημένη μορφή αποτελούμενη από 27 συνολικά κοινωνικές αξίες οι οποίες αξιολογούνται από τους ερωτώμενους σε κλίμακα τύπου Likert από το 1 («δεν με εκφράζει καθόλου») έως το 5 («με εκφράζει απόλυτα»). Για την δημιουργία της συγκεκριμένης κλίμακας έχει γίνει επιλογή από αξίες που περιλαμβάνει η κλίμακα κοινωνικών αξιών του Schwartz σε συνδυασμό με περαιτέρω κοινωνικές αξίες που συμπεριέλαβαν οι δημιουργοί της. Στη συγκεκριμένη της εκδοχή έχει χρησιμοποιηθεί διερευνητικά σε δείγμα από την Ελλάδα (Παπαστυλιανού & Παπαδημητρίου, 2009).

Περιβαλλοντικές στάσεις: Ως εργαλείο για την καταγραφή των περιβαλλοντικών στάσεων των φοιτητών χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα NEP στην αναθεωρημένη της μορφή, η οποία περιλαμβάνει 15 μεταβλητές (Dunlap και συν., 2000). Οι απα-

Πίνακας 1

Κοινωνικές αξίες. Καταλληλότητα παραγοντικής ανάλυσης και συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,806
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	4202,391
	Df	351
	Sig.	0,000

ντήσεις δίνονται με τη βοήθεια πενταβάθμιας κλίμακας Likert από το 1 («διαφωνώ απόλυτα») έως το 5 («συμφωνώ απόλυτα»).

Συμπεριφορά: Για την καταγραφή της δηλούμενης περιβαλλοντικής συμπεριφοράς δημιουργήσαμε μια κλίμακα, αποτελούμενη από 9 μεταβλητές, οι οποίες αναφέρονται σε απλές καθημερινές πρακτικές (ανακύκλωση, καταναλωτική συμπεριφορά, κριτήρια για την επιλογή συγκεκριμένων προϊόντων, κατανάλωση ενέργειας, οικονομική ενίσχυση περιβαλλοντικών οργανώσεων κ.λπ.). Χρησιμοποιήθηκε πενταβάθμια κλίμακα Likert για την καταγραφή της συχνότητας, στην οποία οι ερωτώμενοι δήλωσαν τις συγκεκριμένες συμπεριφορές.

3. Αποτελέσματα

Κοινωνικές αξίες: Προκειμένου να αναδειχθεί ο βαθμός συνοχής των αξιών στην παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε παραγοντική ανάλυση. Στην προκειμένη περίπτωση οι δείκτες υποδηλώνουν μια ιδιαίτερα ικανοποιητική επάρκεια του δείγματος καθώς και σημαντικές συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών (βλ. Πίνακα 1).

Η επεξηγημένη συνολική διακύμανση είναι 51,43%.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι μεταβλητές με τις φορτίσεις τους, όπως αυτές προκύπτουν για κάθε παράγοντα ξεχωριστά, μετά την ορθογωνική περιστροφή του:

Συνολικά η ανάλυση παραγόντων ανέδειξε έξι παράγοντες: Παράγοντας 1: «Παραδοσιακότητα» (Cronbach's alpha = .70) Παράγοντας 2: «Φιλότιμο/Ανθρωπιά» (Cronbach's alpha = .76) Παράγοντας 3: «Συλλογικότητα» (Cronbach's alpha = .70)

Παράγοντας 4: «Ατομικισμός» (Cronbach's alpha = .62) Παράγοντας 5: «Περιβαλλοντικές αξίες» (Cronbach's alpha = .86) Παράγοντας 6: «Ανεξαρτησία» (Cronbach's alpha = .60). Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, οι αναλύσεις μας εστιάζουν στις τρεις από τις έξι κατηγορίες κοινωνικών αξιών: στην συλλογικότητα, στον ατομικισμό και στις περιβαλλοντικές αξίες.

Περιβαλλοντικές στάσεις: Ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας για την κλίμακα NEP ήταν Cronbach's alpha = .61. Για το σύνολο του δείγματος η μέση τιμή ήταν $M = 3,59$.

Περιβαλλοντική συμπεριφορά: Ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας για την κλίμακα Συμπεριφορά ήταν Cronbach's alpha = .78. Για την διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, των αξιών και του NEP πραγματοποιήθηκε ανάλυση συσχέτισης. Η ανάλυση αναδεικνύει ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ αξιών και συμπεριφοράς με εξαίρεση τον ατομικισμό, ο οποίος παρουσιάζει ασθενή και αρνητική συσχέτιση με αυτή. Περαιτέρω συσχετίσεις διαπιστώθηκαν (αν και κάπως αδύνατες) για το σύνολο του δείγματος μεταξύ συλλογικότητας και συμμετοχής σε ομάδες, που ασχολούνται με θέματα προστασίας του περιβάλλοντος ($r = .13, p < .05$), των περιβαλλοντικών αξιών επίσης με τη συμμετοχή σε περιβαλλοντικές ομάδες ($r = .17, p < .001$) καθώς επίσης και με την συχνή ενημέρωση για περιβαλλοντικά θέματα ($r = .27, p < .001$). Ελέγχοντας τις συσχετίσεις αυτές ανά χώρα διαπιστώνεται ότι τη συγκεκριμένη εικόνα παρουσιάζουν η Ελλάδα και η Κύπρος. Για το δείγμα από την Ελβετία διαπιστώνεται δυνατότερη συσχέτιση μεταξύ των περιβαλλοντικών αξιών με τη

Πίνακας 2
Φορτίσεις παραγόντων στην παραγοντική ανάλυση της κλίμακας των αξιών «Εστία»

	Rotated Component Matrix ^a					
	Component					
	1	2	3	4	5	6
Πειθαρχία	0,720	0,139	0,028	-0,012	-0,055	0,002
Αφοσίωση	0,652	0,157	0,147	-0,009	0,023	0,090
Ηθική δέσμευση στις υποσχέσεις/σχέσεις	0,611	0,099	0,145	-0,116	0,039	0,061
Συνέπεια	0,587	0,148	0,199	-0,037	0,081	0,025
Αποταμίευση	0,512	-0,091	-0,069	0,211	0,151	0,034
Μακροπρόθεσμος προσανατολισμός	0,501	-0,012	-0,005	0,200	0,161	0,068
Επιμονή	0,373	0,334	-0,090	0,359	-0,015	0,032
Υπομονή	0,296	0,238	0,206	0,078	-0,040	-0,147
Ανθρωπιά	0,003	0,767	0,193	0,012	0,150	0,012
Αξιοπρέπεια	0,206	0,741	-0,009	-0,005	0,124	0,119
Φιλία	-0,035	0,635	0,112	-0,006	-0,062	0,175
Φιλότιμο	0,337	0,486	0,281	-0,012	0,042	-0,063
Εντιμότητα	0,368	0,485	0,224	-0,113	0,129	-0,078
Σεβασμός στον άλλον	0,374	0,432	0,173	-0,230	0,103	0,174
Αλτρουισμός	0,066	-0,012	0,811	0,009	0,034	0,048
Φροντίδα προς τους άλλους	0,116	0,236	0,717	0,004	-0,004	0,024
Συλλογικότητα	0,107	0,085	0,620	-0,068	0,207	0,230
Αλληλεγγύη	0,155	0,301	0,548	-0,092	0,112	0,011
Ανταγωνισμός (χωρίς κανένα περιορισμό)	-0,153	-0,230	0,132	0,706	-0,047	0,051
Ανταγωνισμός (σε επιτρεπτά ηθικά όρια)	0,126	-0,012	0,066	0,674	0,050	0,062
Ατομικισμός	-0,014	-0,096	-0,160	0,664	-0,030	-0,045
Διεκδικητικότητα	0,113	0,253	-0,104	0,621	0,052	0,070
Αρμονία με τη φύση	0,088	0,134	0,133	0,024	0,890	0,071
Προστασία περιβάλλοντος	0,159	0,124	0,121	0,001	0,890	0,015
Ανεξαρτησία κοινωνική	0,065	0,144	0,086	0,039	-0,046	0,812
Ανεξαρτησία συναισθηματική	-0,051	0,166	0,056	0,036	-0,021	0,778
Ανεξαρτησία οικονομική	0,231	-0,112	0,079	0,077	0,231	0,555

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 6 iterations.

Πίνακας 3
Ανάλυση συσχέτισης (Pearson r) για Συλλογικότητα, Ατομικισμό, Περιβαλλοντικές αξίες, NEP, Περιβαλλοντική Συμπεριφορά και χώρα

	Χώρα	Συμπεριφορά	Συλλογικότητα	Ατομικισμός	Περιβ. Αξίες
Χώρα					
Συμπεριφορά	0,194(**)				
	0,000				
	663	663			
Συλλογικότητα	0,175(**)	0,285(**)			
	0,000	0,000			
	654	648	654		
Ατομικισμός	0,002	-0,097(*)	-0,081(*)		
	0,961	0,013	0,041		
	649	643	634	649	
Περιβ. Αξίες	0,046	0,440(**)	0,276(**)	0,018	
	0,240	0,000	0,000	0,653	
	668	662	653	648	668
NEP	0,226(**)	0,223(**)	0,086(*)	-0,174(**)	0,170(**)
	0,000	0,000	0,031	0,000	0,000
	648	642	633	629	647

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).% mediated effect

Πίνακας 4
Μέση τιμή και τυπική απόκλιση για αξίες, στάσεις και συμπεριφορά ανά χώρα

	Κύπρος		Ελλάδα		Ελβετία	
	<i>M</i>	<i>T.A.</i>	<i>M</i>	<i>T.A.</i>	<i>M</i>	<i>T.A.</i>
Συμπεριφορά	3,0282	0,78052	2,96	0,75476	3,45	0,64926
Συλλογικότητα	3,7984	0,60656	3,55	0,65307	3,78	0,42501
Ατομικισμός	2,7404	0,72645	2,67	0,68417	2,62	0,52856
Περιβ. Αξίες	3,6563	0,92185	3,65	0,93093	3,78	0,76724
NEP	3,5109	0,35315	3,55	0,39285	3,9	0,41347

συμμετοχή σε περιβαλλοντικές ομάδες ($r=.31$, $p<.05$) και με την συχνή ενημέρωση για περιβαλλοντικά θέματα ($r=.26$, $p<.05$).

Αναφορικά με τη σχέση μεταξύ αξιών και στά-

σεων διαπιστώνεται ότι η κλίμακα NEP συσχετίζεται με τη συλλογικότητα και με τις περιβαλλοντικές αξίες. Ισχυρά αρνητική είναι η συσχέτιση μεταξύ ατομικισμού και NEP (βλ. Πίνακα 3). Επιπλέον

διαπιστώνεται ισχυρή συσχέτιση μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς.

Περαιτέρω, οι στάσεις συσχετίζονται ισχυρά και θετικά με την περιβαλλοντική συμπεριφορά. Ως προς τις τιμές του NEP διαπιστώνεται ότι αυτές είναι χαμηλότερες στην Ελλάδα και την Κύπρο και σημαντικά υψηλότερες στην Ελβετία³ (Βλ. Πίνακες 3 και 4).

Για τον έλεγχο του ρόλου του πολιτισμικού παράγοντα η ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) ανέδειξε στατιστική σημαντικότητα για την συμπεριφορά [$F(2, 662) = 10,701, p < 0,001$], τη συλλογικότητα [$F(2, 653) = 12,999, p < 0,001$] και τις στάσεις [$F(2, 647) = 36,593, p < 0,001$]. Συγκεκριμένα: Από τον έλεγχο πολλαπλών συγκρίσεων του Τεστ του Tukey προκύπτουν οι παρακάτω στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών: Α) Για την συμπεριφορά: μεταξύ Ελλάδας ($M = 2,96$) και Ελβετίας ($M = 3,45$) ($p < 0,001$) και μεταξύ Κύπρου ($M = 3,02$) και Ελβετίας, ($p = 0,001$). Β) Για την συλλογικότητα: μεταξύ Ελλάδας ($M = 3,55$) και Κύπρου ($M = 3,80$), ($p < 0,001$) και Ελλάδας και Ελβετίας ($M = 3,79$) ($p = 0,002$). Γ) Για το NEP: μεταξύ Ελλάδας ($M = 3,55$) και Ελβετίας ($M = 3,90$) ($p < 0,001$), και Κύπρου ($M = 3,51$) και Ελβετίας ($p < 0,001$).

Αξίζει εδώ να παρατηρήσει κανείς ότι τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν τον, σύμφωνα με τον Hofstede, περισσότερο ατομικιστικό χαρακτήρα της ελβετικής κοινωνίας. Αυτό ωστόσο μπορεί να αποδοθεί στους συμμετέχοντες του δείγματος, δεδομένου ότι αυτό αποτελείται από φοιτητές Τμημάτων Κοινωνικών Επιστημών και δεν είναι αντιπροσωπευτικό για τον πληθυσμό της χώρας (βλ. Πίνακα 4).

Επίδραση Διαμεσολαβούσας μεταβλητής (Mediation effect):

1. Η επίδραση της διαμεσολαβούσας μεταβλη-

τής NEP στη σχέση ανάμεσα στη συλλογικότητα, τον ατομικισμό τις περιβαλλοντικές αξίες και την συμπεριφορά, αξιολογήθηκε χρησιμοποιώντας την προσέγγιση της «ανάλυσης του μονοπατιού (path analytic approach)». Αυτή η προσέγγιση συνίσταται από:

- α. Εκτίμηση της συνολικής σχέσης ανάμεσα στην κάθε μία από τις προαναφερθείσες αξίες και την συμπεριφορά (path c)
- β. Εκτίμηση της επίδρασης της κάθε μιας από τις προαναφερθείσες αξίες στους πιθανούς διαμεσολαβητές (path a)
- γ. Εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στο NEP (πιθανό διαμεσολαβητή) και την συμπεριφορά μετά από έλεγχο για την κάθε μία από τις προαναφερθείσες αξίες (path b)
- δ. Εκτίμηση της «απ ευθείας σχέσης» των αξιών με τη συμπεριφορά, όπως αυτή προκύπτει όταν έχει γίνει έλεγχος για τον πιθανό διαμεσολαβητή (path c').
- ε. Υπολογισμό του γινομένου ($a*b$), που εκφράζει τον βαθμό διαμεσολάβησης (mediation effect) και συγκεκριμένα τη σχέση ανάμεσα στις αξίες και την συμπεριφορά που «διαμεσολαβείται από τις στάσεις».

Το ποσοστό διαμεσολάβησης υπολογίζεται διαιρώντας το total mediated effect με το άθροισμα του direct effect (c'-path) και του total mediated effect ($a*b/(c' + a*b)$). Η διαμεσολάβηση (Mediation) θεωρείται μερική, όταν η direct σχέση παραμένει στατιστικά σημαντική (c'-path). Σε όλα τα μοντέλα χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση η ηλικία, το φύλο, το τμήμα φοίτησης και η χώρα. Η επίδραση της χώρας στην ανάλυση επίδρασης της διαμεσολαβούσας μεταβλητής NEP στη σχέση ανάμεσα στις αξίες και τη συμπεριφορά μελετήθηκε πραγματοποιώντας ξεχωριστά μοντέλα ανάλυσης διαμεσολάβησης (mediation analysis) για κάθε χώρα. Σε αυτή τη μεθοδολογία, το ab-coefficients για

3. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, η τιμή NEP 3,55 την οποία έδωσε το δείγμα μας είναι ανάλογη με τις τιμές που βρήκαν σε φοιτητές οι Schultz et al (2005) στα δείγματα από την Βραζιλία (3,55) και την Ινδία (3,50). Οι τιμές από τα υπόλοιπα δείγματά τους ήταν: Τσεχία 3,80; Γερμανία 4,02; Ρωσία 3,64 και Ν. Ζηλανδία 3,74. Οι Vikari et al (2007) αναφέρουν στις μελέτες τους τιμές NEP από Joao Pessoa (Βραζιλία) 3,76; Από Porto Alegre (Βραζιλία) 3,73 και από Trondheim (Νορβηγία) 3,60. Να σημειωθεί ωστόσο ότι τα δείγματα ήταν αρκετά μικρότερα ($N = 30$; $N = 30$ και $N = 60$ αντίστοιχα).

Πίνακας 5
Σχέση ανάμεσα στις αξίες και την συμπεριφορά και έλεγχος διαμεσολαβούσας επίδρασης του

Ανεξάρτητες μεταβλητές	c (SE)	c' (SE)	a (SE)	b (SE)	ab (SE)	% mediated effect
Συλλογικότητα	0,318 (0,046)*	0,310 (0,046)*	0,031 (0,025)	0,250 (0,073)*	0,008 (0,006)	2,4%
Ατομικισμός	-0,092 (0,044)*	-0,069 (0,045)	-0,087 (0,023)*	0,268 (0,078)*	-0,023 (0,009)*	25,3%
Περιβαλλοντικές αξίες	0,356 (0,029)*	0,346 (0,029)*	0,065 (0,017)*	0,158 (0,069)*	0,010 (0,005)	2,9%

* $p < 0.05$

c- coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και την συμπεριφορά

c'-coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και την συμπεριφορά, μετά από έλεγχο για το NEP

a -coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και το NEP

b _coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στο NEP και την συμπεριφορά, μετά από έλεγχο για την αξία

ab product-of-coefficient estimate:: mediated effect or indirect effect

Σε όλες τις επιμέρους αναλύσεις έχουν χρησιμοποιηθεί το φύλο, η ηλικία, το τμήμα φοίτησης και η χώρα ως πιθανοί συγχυτικοί παράγοντες

τις ομάδες (Ελλάδα Vs Κύπρος Vs Ελβετία) συγκρίνονται (π.χ $a*b_{\text{Ελλάδας}} - a*b_{\text{Κύπρου}}$) και αν αυτό στατιστικά σημαντικά διαφορετικά μεταξύ τους, τότε αποδεικνύεται στατιστικά σημαντική διαφορά της επίδρασης της διαμεσολαβούσας μεταβλητής t (moderated mediation effect).

Η παραπάνω ανάλυση πραγματοποιήθηκε χρησιμοποιώντας το στατιστικό πρόγραμμα STATA 11.0, και την εντολή sgmediation, στρωματοποιημένη ανά χώρα. Το φύλο, η ηλικία και το τμήμα φοίτησης χρησιμοποιήθηκαν ως πιθανοί συγχυτικοί παράγοντες. Σε αυτή τη μεθοδολογία, τα ab-coefficients για τις ομάδες (Ελλάδα Vs Κύπρος Vs Ελβετία) συγκρίνονται ανά δύο (π.χ $a*b_{\text{Ελλάδας}} - a*b_{\text{Κύπρου}}$), χρησιμοποιώντας το Student's t-test με ίσες ή άνισες διασπορές (ανάλογα με την περίπτωση) και διόρθωση Bonferroni για τους πολλαπλούς ελέγχους. Ένα στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα υποδηλώνει στατιστικά σημαντική διαφορά της επίδρασης της διαμεσολαβούσας μεταβλητής t (moderated mediation effect) μεταξύ των χωρών.

Από τον παρακάτω Πίνακα 5 διαπιστώνουμε

ότι το NEP συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά και θετικά με τη συμπεριφορά μετά από έλεγχο για την κάθε μία αξία ξεχωριστά, το φύλο, την ηλικία, το τμήμα φοίτησης και τη χώρα (συγχυτικοί παράγοντες). Στατιστικά σημαντική διαμεσολάβηση του NEP παρατηρήθηκε μόνο στη σχέση ατομικισμός - συμπεριφορά. Για την ακρίβεια, βρέθηκε ότι το 25,3 % της σχέσης ατομικισμός - συμπεριφορά «περνά» μέσα από το μονοπάτι ατομικισμός - NEP - συμπεριφορά.

Από τον Πίνακα 6 προκύπτει ότι η κλίμα NEP συσχετίζεται στατιστικώς σημαντικά με την συμπεριφορά μόνο στην Ελβετία, οριακά στατιστικώς σημαντικά στην Ελλάδα ενώ καμία συσχέτιση δεν ανιχνεύτηκε στην Κύπρο. Επίσης, στην Ελβετία και μόνο παρατηρήθηκε στατιστικώς σημαντική επίδραση διαμεσολάβησης του NEP στη σχέση συλλογικότητας - συμπεριφοράς, γι' αυτό βρέθηκε ότι η διαμεσολαβούσα επίδραση διαφέρει στατιστικώς σημαντικά ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ελβετία ($p = 0,04$) και στην Κύπρο και την Ελβετία ($p = 0,02$). Όσον αφορά στον ατομικισμό, βρέθηκε ότι συσχετίζεται με τη συμπεριφορά μόνο στην Ελβε-

Πίνακας 6
Επίδραση διαμεσολαβούσας μεταβλητής

Ανεξάρτητες μεταβλητές	c (SE)	c' (SE)	a (SE)	b (SE)	ab (SE)	% Mediation effect
Ελλάδα						
Συλλογικότητα	0,291 (0,059)*	0,284 (0,059)*	0,036 (0,031)	0,183 (0,101) §	0,006 (0,006)	2,3%
Ατομικισμός	-0.057 (0.059)	-0.037 (0.060)	-0.093 (0.029)*	0.216 (0.107)*	-0.020 (0.012)§	35.6%
Αρμονία/φύση	0.343 (0.039)*	0.337 (0.039)*	0.049 (0.022)*	0.122 (0.095)	0.006 (0.005)	1.7%
Κύπρος						
Συλλογικότητα	0,367 (0,089)*	0,376 (0,089)*	-0,046 (0,045)	0,183 (0,151)	-0,008 (0,011)	-2,3%
Ατομικισμός	-0.101 (0.080)	-0.093 (0.080)	-0.049 (0.037)	0.169 (0.166)	-0.008 (0.010)	8.3%
Αρμονία/φύση	0.385 (0.053)*	0.382 (0.054)*	0.047 (0.029)	0.063 (0.139)	0.003 (0.007)	0.8%
Ελβετία						
Συλλογικότητα	0,307 (0,153)*	0,174 (0,142)	0,209 (0,103)*	0,632 (0,143)*	0,132 (0,072)*	43,1%
Ατομικισμός	-0.245 (0.118)*	-0.144 (0.112)	-0.173 (0.080)*	0.581 (0.145)*	-0.101 (0.053) §	41.2%
Περιβαλλοντικές αξίες	0.365 (0.075)*	0.281 (0.075)*	0.176 (0.055)*	0.474 (0.139)*	0.084 (0.036)*	22.9%

§p<0.1, *p<0.05

c- coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και την συμπεριφορά

c'-coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και την συμπεριφορά, μετά από έλεγχο για το NEP

a -coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στην αξία και το NEP

b-coefficient: εκτίμηση της σχέσης ανάμεσα στο NEP και την συμπεριφορά, μετά από έλεγχο για την αξία

ab product-of-coefficient estimate;: mediated effect or indirect effect

Σε όλες τις επιμέρους αναλύσεις έχουν χρησιμοποιηθεί το φύλο, η ηλικία, το τμήμα φοίτησης ως πιθανοί συγχυτικοί παράγοντες.

τία (αρνητικά) και επίσης έχει και αρνητική συσχέτιση με την κλίμακα NEP στατιστικώς σημαντική μόνο στην Ελλάδα και την Ελβετία. Οριακά στατιστικώς σημαντική επίδραση διαμεσολάβησης της κλίμακας NEP σημειώθηκε στην Ελλάδα και την Ελβετία, επίσης. Αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στις περιβαλλοντικές αξίες και τη συμπεριφορά, βρέθηκε ότι το NEP ασκεί στατιστικώς σημαντικά mediation effect μόνο στην Ελβετία, γι αυτό και βρέθηκε στατιστικώς σημαντική επίδραση διαμεσολάβησης της κλίμακας NEP ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ελβετία ($p = 0,03$) και ανάμεσα στην Κύπρο και την Ελβετία ($p = 0,02$).

4. Συμπεράσματα – Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας επιβεβαιώνουν κατ' αρχήν την σημαντική σχέση που υφίσταται μεταξύ *συλλογικότητας*, *ατομικισμού* και *περιβαλλοντικών αξιών* με τη *συμπεριφορά*. Ως προς αυτό παρουσιάζουν τα ευρήματά μας σημαντικές ομοιότητες με τα συμπεράσματα που παρουσιάζουν στις μελέτες τους οι Schultz και Zelezny (1999) και Schultz, (2001). Αξιοπρόσεκτα είναι και τα ευρήματα που αφορούν στη σχέση αξιών και περιβαλλοντικών στάσεων καθώς και των στάσεων με την συμπεριφορά. Στην πρώτη

περίπτωση εντοπίζονται σημαντικές διαφορές ως προς το είδος και την ένταση των σχέσεων. Συγκεκριμένα, η συλλογικότητα συσχετίζεται θετικά με τις στάσεις (NEP), ο ατομικισμός έχει ισχυρά αρνητική συσχέτιση με αυτές και η σχέση μεταξύ περιβαλλοντικών αξιών και NEP είναι ισχυρή και θετική.

Η ενσωμάτωση περιβαλλοντικών αξιών στην κλίμακα που χρησιμοποιήσαμε οδήγησε στην ανάδειξη τους από την παραγοντική ανάλυση ως αυτόνομου παράγοντα. Αυτό αποτελεί, κατά την άποψή μας, ένα σημαντικό στοιχείο, το οποίο μάλιστα επιβεβαιώνει και ανάλογα ευρήματα των Schultz και συν., (2005). Να σημειωθεί ότι στην κλίμακα του Schwartz οι περιβαλλοντικές αξίες εξετάζονται ως μέρος του παράγοντα Παγκοσμιότητα, γεγονός που αναδεικνύει μεν την Παγκοσμιότητα ως μια αξία που συσχετίζεται έντονα με φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις, αποκρύπτει ωστόσο την ιδιαίτερη λειτουργία και τον χαρακτήρα των περιβαλλοντικών αξιών. Σύμφωνα με τα ευρήματα της δικής μας έρευνας, οι εν λόγω αξίες αποτελούν μια διακριτή κατηγορία και παρουσιάζουν έναν ιδιαίτερο συνδυασμό συσχετίσεων με άλλα στοιχεία. Είναι προφανές ότι η αποδοχή από τα άτομα των περιβαλλοντικών αξιών («ζωή σε αρμονία με την φύση» και «προστασία του περιβάλλοντος») τα οδηγεί σε μια γενικότερη ευαισθητοποίηση που εκφράζεται και στο επίπεδο της καθημερινής πρακτικής (περιβαλλοντική συμπεριφορά). Αυτό αντικατοπτρίζεται σαφώς στη συχνότητα με την οποία εκδηλώνουν φιλική για το περιβάλλον συμπεριφορά οι φοιτητές που αποδέχονται τις περιβαλλοντικές αξίες, η οποία (συχνότητα) είναι σημαντικά υψηλότερη σε σχέση με εκείνη των υπόλοιπων φοιτητών.

Η Ελβετία είναι και η μόνη περίπτωση για την οποία διαπιστώνεται ισχυρή συσχέτιση μεταξύ στάσεων και συμπεριφοράς. Στην Ελλάδα η συσχέτιση είναι οριακή και στην Κύπρο οι περιβαλλοντικές στάσεις δεν είναι ακόμη σαφώς διαμορφωμένες ώστε να επιδρούν σημαντικά και στη συμπεριφορά των ατόμων. Αντίθετα, για τους φοιτητές από την Ελβετία, όσο περισσότερο θετικές είναι οι περιβαλλοντικές τους στάσεις τόσο περισσότερο συχνά εκδηλώνουν φιλική προς το περι-

βάλλον συμπεριφορά. Εμφανίζεται δηλαδή συνέπεια ανάμεσα στις στάσεις και τη συμπεριφορά τους στο συγκεκριμένο θέμα. Η ισχυρότερη επίδραση των στάσεων στην Ελβετία σε σχέση με την επίδρασή τους σε Ελλάδα και Κύπρο επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι εκεί οι περισσότεροι θετικές στάσεις οδηγούν συχνότερα σε συμμετοχή σε περιβαλλοντικές ομάδες και σε ενημέρωση για περιβαλλοντικά θέματα. Οι διαφορές αυτές μεταξύ των δειγμάτων από τις τρεις χώρες εκφράζονται δηλαδή και μέσα από τον ρόλο που αναλαμβάνουν οι περιβαλλοντικές στάσεις όχι μόνο στη σχέση μεταξύ αξιών και συμπεριφοράς αλλά και γενικότερα. Παρ' όλο δηλαδή που η επίδραση της διαμεσολαβούσας μεταβλητής (στάσεις) είναι εμφανής στις σχέσεις όλων των αξιών και της συμπεριφοράς, διαπιστώνεται ο ρόλος των στάσεων μόνο στην περίπτωση της Ελβετίας και σε μία μόνο περίπτωση στην Ελλάδα (οριακή επίδραση του NEP ως διαμεσολαβητή μεταξύ ατομικισμού και συμπεριφοράς). Τα παραπάνω ευρήματα απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα 1 και 2.

Διαφορές μεταξύ των χωρών υφίστανται και σε σχέση με τον βαθμό κατά τον οποίο οι αξίες προσδιορίζουν τη συμπεριφορά. Η συλλογικότητα και οι περιβαλλοντικές αξίες δείχνουν στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Κύπρου να είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τη συμπεριφορά ενώ για τη συμπεριφορά των ατόμων του δείγματος από την Ελβετία είναι σημαντικές οι περιβαλλοντικές αξίες ως καθ' αυτό αξίες και –με την αρνητική έννοια– ο ατομικισμός.

Με βάση αυτά αλλά και τις διαπιστώσεις σχετικά με τον ρόλο των στάσεων μπορούμε να πούμε ότι σε Ελλάδα και Κύπρο η θετική για το περιβάλλον συμπεριφορά μπορεί να αποδοθεί κυρίως στην αξία της συλλογικότητας και στις περιβαλλοντικές αξίες. Οι περιβαλλοντικές αξίες είναι επίσης σημαντικές και για την ερμηνεία της συμπεριφοράς των ατόμων από την Ελβετία, όπου, όπως αναφέρεται όμως πιο πάνω, καθοριστικός είναι ο ρόλος κυρίως των περιβαλλοντικών στάσεων. Σημαντική είναι τέλος και η διαπίστωση ότι στην περίπτωση της Ελβετίας ο ατομικισμός οδηγεί σε λιγότερο φιλικές για το περιβάλλον συμπεριφορές και ότι σε Ελλάδα και Ελβετία συσχετίζεται η αξία αυτή αρ-

νητικά με περιβαλλοντικές στάσεις. Τα δεδομένα επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο ατομικισμός και η συλλογικότητα σχηματίζουν ένα δίπολο με την έννοια ότι διαμορφώνουν διαφορετικά κίνητρα προκαλώντας αντίθετες μεταξύ τους συμπεριφορές.

Αναφορικά με τις περιβαλλοντικές αξίες θα πρέπει επιπλέον να παρατηρήσουμε ότι εξετάζοντας την τυπική απόκλιση των τιμών που δίνονται σ' αυτές διαπιστώνεται ότι ο βαθμός αποδοχής τους από τους φοιτητές στην Ελλάδα και στην Κύπρο κυμαίνεται εντός ενός ευρύτερου πεδίου (από την απόλυτη απόρριψη έως την απόλυτη αποδοχή, $T.A. = 0,930$ και $0,921$ αντίστοιχα) σε σύγκριση με το δείγμα από την Ελβετία (από μέτρια έως απόλυτη αποδοχή, $T.A. = 0,767$). Αυτό δείχνει, κατά την άποψή μας, ότι ως αξίες, η προστασία του περιβάλλοντος και η αρμονική σχέση με τη φύση δεν έχουν εδραιωθεί στο αξιακό σύστημα των ατόμων από τις δυο χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Τα ευρήματα αυτά, (τα οποία απαντούν και στα ερευνητικά ερωτήματα 3 και 4) μπορούν σε κάποιο βαθμό να θεωρηθούν αναμενόμενα, δεδομένης και της συγκριτικά χαμηλής ακόμη ευαισθητοποίησης της ελληνικής και της κυπριακής κοινωνίας για ζητήματα του περιβάλλοντος καθώς και της μικρής σχετικά παράδοσης των δύο χωρών στο ζήτημα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στις διάφορες βαθμίδες της. Τα παραπάνω αντικατοπτρίζονται άλλωστε και στις επί δεκαετίες ιδιαίτερα χαμηλές επιδόσεις των εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών και στη χαμηλή αποτελεσματικότητα των διοικητικών συστημάτων σε σχέση με τα θέματα του περιβάλλοντος και φυσικά και στην σχετικά ισχνή παρουσία του περιβαλλοντικού κινήματος στις συγκεκριμένες χώρες.

Η *διαπολιτισμική έρευνα* για το ζήτημα της σχέσης μεταξύ κοινωνίας και φύσης στοχεύει στην κατανόηση των διαφορών που εξηγούν τις διαφορετικές αντιλήψεις και πρακτικές που υπάρχουν σε σχέση (και) με τα ζητήματα του περιβάλλοντος σε διαφορετικές χώρες. Από κοινωνικο-ψυχολογικής αλλά και κοινωνιολογικής άποψης είναι αναμενόμενο η διεύθυνση στο πεδίο των αξιών και της σημασίας τους για το κοινωνικό γίγνεσθαι να οδηγεί στον εντοπισμό διαφορών και στο επίπεδο της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς μεταξύ ατόμων,

που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνίες. Οι ιδιαιτερότητες αυτές μάλιστα, όπως διαπιστώνουν οι Boeve-de Pauw και van Petegem (2011, 2013) σε διαφορετικές τους μελέτες με παιδιά από διάφορες χώρες, είναι διακριτές ήδη από τις μικρότερες ηλικίες. Στοιχεία όπως είναι η κοινωνικοποίηση, οι αξίες και τα κοινωνικά πρότυπα προφανώς συνδέονται και απαιτείται να λαμβάνονται υπόψη για την ερμηνεία των συμπεριφορών που εκδηλώνονται σε κάθε κοινωνία. Τα ευρήματα από την Κύπρο αλλά και την Ελλάδα παρουσιάζουν ομοιότητες με δεδομένα από μελέτες που πραγματοποιήθηκαν σε άλλες χώρες καθώς όμως και λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μία, κατά την άποψή μας, ιδιαίτερα σημαντική διαπίστωση της παρούσας μελέτης είναι ότι οι περιβαλλοντικές αξίες είναι για την ελληνική κοινωνία σχετικά «νέες» και ότι οι περιβαλλοντικές στάσεις δεν είναι ξεκάθαρα διαμορφωμένες στη συνείδηση των ατόμων. Αυτό δεν ξενίζει απαραίτητα αν λάβει κανείς υπόψη ότι η ελληνική και η κυπριακή κοινωνία βρίσκεται από ποικίλες απόψεις σε ένα στάδιο μετάβασης όπου ήδη πριν την εκδήλωση της βαθιάς οικονομικής κρίσης – έχουν αρχίσει να αναπτύσσονται νέες κοινωνικές δομές και ταυτόχρονα επέρχονται μεταβολές και στο επίπεδο των κοινωνικών αξιών και των προτύπων.

Τα παραπάνω ευρήματα αναδεικνύουν ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας και της Κύπρου σημαντικά πεδία παρέμβασης με στόχο την βελτίωση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Ειδικότερα για την περιβαλλοντική εκπαίδευση, η οποία απευθύνεται στις μικρότερες ηλικίες είναι σκόπιμο να δοθεί έμφαση προς δυο κατευθύνσεις: α) στην ενίσχυση και αξιοποίηση των αξιών, οι οποίες ευνοούν την εκδήλωση θετικής για το περιβάλλον συμπεριφοράς (περιβαλλοντικές αξίες και συλλογικότητα), και β) στην περαιτέρω ανάπτυξη θετικών περιβαλλοντικών στάσεων.

Περιορισμοί. Η έρευνα εμφανίζει ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι δεν επιτρέπουν την γενίκευση των συμπερασμάτων για τις τρεις χώρες. Ένας περιορισμός είναι η μικρή σχετικά εκπροσώπηση ανδρών στο συνολικό δείγμα καθώς και η μη-ύπαρξη αναλογίας μεταξύ των τριών διαφορετικών δειγμάτων. Επίσης ισχύει ο συνήθης περιο-

ρισμός ότι τα δείγματα προέρχονται αποκλειστικά από πανεπιστημιακά τμήματα και όχι από τον γενικό πληθυσμό.

Βιβλιογραφία

- Amburgey, J.W. & Thoman, D.B. (2012). Dimensionality of the New Ecological Paradigm: Issues of factor structure and measurement. *Environment and Behavior*, 44, 235-256.
- Axelrod, L.J. (1994). Balancing personal needs with environmental preservation: identifying the values that guide decisions in ecological dilemmas. *Journal of Social Issues*, 50, 85-104.
- Boeve-de Pauw, J., & Van Petegem, P. (2011). The effect of Flemish eco-schools on student environmental knowledge, attitudes and affect. *International Journal of Science Education*, 33, 1513-1538.
- Boeve-de Pauw, J., & Van Petegem, P. (2013). A Cross-Cultural Study of Environmental Values and their Effect on the Environmental Behavior of Children. *Environment and Behavior*, 33, 551-583.
- Bond, M. H., Leung, K., & Schwartz, S.H. (1992). Explaining choices in procedural and distributive justice across cultures. *International Journal of Psychology*, 27, 211-225.
- Bookchin, M. (1992). *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία*. Αθήνα: Βιβλιόπολις.
- Bourdieu, P. (1972). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cini, F., Leone, L. & Passafaro, P. (2012). Promoting Ecotourism among young people. A segmentation strategy. *Environment and Behavior*, 44, 87-106.
- Cordano, M., Welcomer, S., Scherer, F.R., Pradenas, L. & Parada, V. (2011). A cross-Cultural assessment of Three Theories of Pro-Environmental Behavior: A comparison between Business students of Chile and the United States. *Environment and Behavior*, 43, 634-657.
- Corral-Vertugo, V. & Armendariz, L.I. (2000). The "New Environmental Paradigm" in a Mexican Community. *The Journal of Environmental Education*, 31, 25-31.
- Corral-Vertugo, V., Carrus, G., Bonnes, M., Moser, G. & Sinha, J.B.P. (2008). Environmental Beliefs and endorsement of sustainable development principles in water conservation. Toward a New Human Interdependence Paradigm Scale. *Environment and Behavior*, 40, 703-725.
- Dunlap, R. E. (2008). The New Environmental Paradigm Scale: From marginality to worldwide use. *Journal of Environmental Education*, 40, 3-18.
- Dunlap, R.E., & Van Liere, K.D. (1978). The "New Environmental Paradigm": A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*, 9, 10-19.
- Dunlap, R.E., Grieneeks, J.K. & Rokeach, M. (1983), "Human values and pro-environmental behavior" in Conn, W.D. (ed.), *Energy and material resources: Attitudes, values and public policy* (pp. 145-168). Boulder, CO: Westview.
- Dunlap, R.E., Van Liere, K.D., Mertig, A.G. & Jones, R.E. (2000). Measuring endorsement of the New Ecological Paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*, 56, 425-442.
- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and political theory: towards an ecocentric approach*. New York: State University of New York Press.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gärling, T., Fujii, S., Gärling, A. & Jakobsson, C. (2003). Moderating effects of social value orientation on determinants of proenvironmental behavior intention. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 1-9.
- Gadenne, D., Sharma, B., Kerr, D. & Smith, T. (2011). The influence of consumers' environmental beliefs and attitudes on energy saving behaviours. *Energy Policy*, 39, 7684-7694.
- Garc a-Vali as, M., Macintyre, A. & Torgler, B. (2012). Volunteering, pro-environmental attitudes and norms. *The Journal of Socio-Economics*, 41, 455-467 doi:10.1016/j.socec.2011.07.001
- Georgas, J. (1989). Changing family values in Greece: from collectivist to individualist. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 20, 80-91.
- Gillham, P.F. (2008). Participation in the Environmental Movement: Analysis of the European Union. *International Sociology*, 23, 67-93.
- Gilligan, C., & Attanucci, J. (1988). Two moral orientations: Gender differences and similarities. *Meril-Palmer Quarterly*, 34, 223-237.
- Györkös, Ch., Becker, J., Massoudi, K., Antonietti, J-P., Pocnet, C., De Bruin, G.P. & Rossier, J-P. (2013). Comparing the Horizontal and the Vertical Individualism and Collectivism Scale in Two Cultures: Switzerland and South Africa. *Cross-Cultural Research*, 47, 310-331.
- Hawcroft, L. J., & Milfont, T. L. (2010). The use (and

- abuse) of the new environmental paradigm scale over the last 30 years: A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 143-158.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: international differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Hofstede, G. (2001 2nd edition). *Culture's consequences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Holt, D.B. (2012). Constructing Sustainable Consumption: From ethical values to the cultural transformation of unsustainable markets. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 644, 236-255
- Hui, C. H. & Triandis, H. C. (1984). *What does individualism-collectivism mean : A study of social scientists*. Unpublished manuscript, University of Illinois Department of Psychology, Urbana.
- Hui, C. H. & Triandis, H. C. (1985). Measurement in cross-cultural psychology: A review and comparison of strategies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 131-152.
- Hurst, M., Dittmar, H., Bond, R. & Kasser, T. (2013). The relationship between materialistic values and environmental attitudes and behaviors: A meta-analysis. *Journal of environmental Psychology*, 36, 257-269.
- Johnson C.Y., Bowker, J. M. & Cordell, H. K. (2004). Ethnic variation in environmental Belief and behavior: An examination of the New Ecological Paradigm in a social psychological context. *Environment and Behavior*, 36, 157-186.
- Kaiser, F. G., & Byrka, K. (2011). Environmentalism as a trait: Gauging people's prosocial personality in terms of environmental engagement. *International Journal of Psychology*, 46, 71-79.
- Karp, D. G. (1996). Values and their effect on pro-environmental behavior. *Environment and Behavior*, 28, 111-133.
- Kim, S., Jeong, S-H. & Hwang, Y. (2012). Predictors for pro-environmental behaviors for American and Korean Students: The application of the theory of Reasoned Action and Protection Motivation Theory. *Science Communication*, 35, 168-188.
- Laidley, T.M. (2013). The influence of social class and cultural variables on environmental behaviors: Municipal-Level evidence from Massachusetts. *Environment and Behavior*, 45, 170-197.
- Lampridis, E. & Papastyliauou, A. (2014). Prosocial behavioural tendencies and orientation towards individualism-collectivism of Greek young adults. *International Journal of Adolescence and Youth*, <http://dx.doi.org/10.1080/02673843.2014.890114>
- Lee, J.A., Soutar, G.N., Daly, T.M. & Louviere, J.J. (2011). Schwartz Values Clusters in the United States and China. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42, 234-252.
- Leung, C. & Rice, J. (2002). Comparison of Chinese-Australian and Anglo-Australian environmental attitudes and behaviour. *Social Behavior and Personality*, 30, 251-262.
- Leung, K., Bond, M. H. & Schwartz, S.H., (1995). How to explain cross-cultural differences: Values, valences and expectancies? *Asian Journal of Psychology*, 1, 70-75.
- Maloney M.P. & Ward M. (1973). "Ecology: Let's hear from the people". *American Psychologist*, 28, 583-586.
- Maréchal, K. (2009). An evolutionary perspective on the economics of energy consumption: The crucial role of habits. *Journal of Economic Issues*, 43, 69-79.
- Markus, H.R. & Kitayama, S. (1994). A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 568-579.
- Miroso, M., Lawson, L. & Gnoth, D. (2011). Linking Personal Values to Energy-Efficient Behaviors in the home. *Environment and Behavior*, 45, 455-475.
- Mylonas, K., Gari, Ai., Giotsa, A., Pavlopoulos, V., & Panayiotopoulou, P. (2006). Greece. Στο: J. Georgas, J. W. Berry, F. J. Van de Vijver, C. Kagitcibasi, & Y. H. Poortinga (επιμ.), *Families Across Cultures. A 30-National Psychological Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nilsson, A., Von Borgstede, C. & Biel, A. (2004). Willingness to accept climate change strategies: The effect of values and norms. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 267-277.
- Nooney, J.G., Woodrum, E., Hoban, T.J. & Clifford, W.B. (2003). Environmental worldview and behavior: Consequences of dimensionality in a survey of North Carolinians. *Environment and Behavior*, 35, 763-783.
- Nordlund, A.M. & Garvil, J. (2002). Value structures behind proenvironmental behavior. *Environment and Behavior*, 34, 740-756.
- Oreg, S. & Katz-Gerro, T. (2006). Predicting proenvironmental behavior cross-nationally: Values and

- theory of Planned Behavior and Value-Belief-Norm Theory. *Environment and Behavior*, 38, 462-483.
- Παπαστυλιανού, Α. & Παπαδημητρίου, Ε. (2009). Κοινωνικές αξίες, περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και συμπεριφορά. Στο Μ. Καϊλα & Ε. Θεοδωροπούλου (Επιμ.) *Περιβαλλοντική Ηθική*. Αθήνα: Ατραπός.
- Παπαστυλιανού, Α. & Τσαϊρίδης, Χ. (υπό προετοιμασία). *αΕλεγχος και στάθμιση της Κλίμακας Κοινωνικών Αξιών «Εστιά»*.
- Pienaar, E.F., Lew, D.K. & Wallmo, K. (2013). Are environmental attitudes influenced by survey context? An investigation of the context dependency of the New Ecological Paradigm (NEP) Scale. *Social Science Research*, 42, 1542-1554 <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2013.07.001>
- Poortinga, W., Steg, L. & Vlek, C. (2004). Values, environmental concern and environmental behavior: A study into household energy use. *Environment and Behavior*, 36, 70-93.
- Price, S. & Pitt, M. (2012). The influence of facilities and environmental values on recycling in an office environment. *Indoor and Built Environment*, 21, 622-632.
- Rauwald, K.S. & Moore, C.F. (2002). Environmental attitudes as predictors of policy support across three countries. *Environment and Behavior*, 34, 709-739.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Rotter, J. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80, (Whole No 609).
- Sapci, O. & Considine, T. (2013). The link between environmental attitudes and energu consumption behavior. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 52, 29-34.
- Schwartz, S. H. (1968). Words, deeds, and the perception of consequences and responsibility in action situations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 10, 232-242.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25) (pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S.H. (1994α). Beyond individualism/collectivism: new dimensions of values. Στο: U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitçibasi, S.C. Choi & G. Yoon (επιμ.), *Individualism and Collectivism: Theory application and methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Schwartz, S.H. (1994β). Are there universal aspects in the structure and content of human values? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 286-302.
- Schwartz, S.H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An international review*, 48 (1), 23-47.
- Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 268-290.
- Schultz, P. W. (2001). «The structure of environmental concern: Concern for self, other people, and the biosphere», *Journal of Environmental Psychology*, 21, 1-13.
- Schultz, P.W. & Zelezny, L.C. (1998) Values and proenvironmental behaviour: A five-country survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 540-558.
- Schulz, P.W. & Zelezny, L.C. (1999). Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 255-265.
- Schulz, P.W., Zelezny, L. & Dalrymple, N.J. (2000). A multinational perspective on the relation between Judeo-Christian religious beliefs and attitudes of environmental concern. *Environment and Behavior*, 32, 576-591.
- Schultz, P.W., Gouveia, V.V., Cameron, L.D., Tankha, G., Schmuck, P. & Franek, M. (2005). Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36, 457-475.
- Simmons, D. D., Binney, S. E., & Dodd, B. (1992). Valuing "a clean environment." *Journal of Social Behavior and Personality*, 7, 649-658.
- Smith, P.B. & Bond, M.H. (2012). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία* (Επιστημ.επιμ. Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Smith, P.B., Dugan, S., & Trompenaars, F. (1996). National culture and managerial values: A dimensional analysis across 43 nations. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 231-264.
- Smith, P.B. & Schwartz, S.H. (1997). Values. In, J.W. Berry, M.H. Segall & C. Kagitçibasi (Eds.), *Handbook of Cross-Cultural Psychology*, 2nd edition, Volume 3. Boston: Allyn and Bacon.
- Spini, D. (2003). Measurement equivalence of 10 value types from the Schwartz Value Survey across 21 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, 3-23.

- Steg, L., Drijerink, L. & Abrahamse, W. (2005). Factors influencing the acceptability of energy policies: Testing VBN theory. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 415-425.
- Steg, L., Perlaviciute, G., van der Werff, E. & Lurvink, J. (2014). The significance of hedonic values for environmentally relevant attitudes, preferences and actions. *Environment and Behavior*, 46, 163-192.
- Stern, N. H. (2007). *The economics of climate change: The Stern Review*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stern, P.C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56 (3), 407-424.
- Stern, P.C./Dietz, T. (1994). «The value basis of the environmental concern». *Journal of Social Issues*, 50, 65-84.
- Stern, P. C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G. A. & Kalof, L. (1999). A value-belief-norm theory of support for social movements: The case of environmentalism. *Human Ecology Review*, 6, 81-97.
- Stern, P.C., Dietz, T. & Black, J.S. (1985). «Support for environmental protection: The role of moral norms». *Population & Environment*, 8, 204-222
- Stern, P. C., Dietz, T., & Guagnano, G. A. (1995). The new ecological paradigm in social-psychological context. *Environment and Behavior*, 27, 723-743.
- Stern, P.C., Dietz, T. & Kalof, L. (1993). Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior*, 25, 322-348
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Snelgar, R., & Furnham, A. (2010). Egoistic, altruistic, and biospheric environmental concerns: A path analytic investigation of their determinants. *Scandinavian Journal of Psychology*, 51, 139-145.
- Tamayo, A., & Schwartz, S. (1993). Motivational structure of human values. *Psicologie: Teoria e Pesquisa*, 9, 329-348.
- Toner-Raimi, K. & Leary, M.R. (2014). Belief superiority in the environmental domain: Attitude extremity and reactions to fracking. *Journal of Environmental Psychology*, 40, 76-85.
- Triandis, H.C., Leung, K., Vallareal, M.J. & Clack, F.L. (1985). Allocentric versus idiocentric tendencies. Convergent and discriminant validation. *Journal of Research in Personality*, 19, 395-415.
- Vikan, A., Camino, C., Biaggio, A., & Nordvik, H. (2007). Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Comparison of two Brazilian Samples and One Norwegian Sample. *Environment and Behavior*, 39, 217-228.
- Vringer, K., Aalbers, T., & Blok, K. (2007). Household energy requirement and value patterns. *Energy Policy*, 35, 553-566.
- Widegren, Ö. (1998). The New Environmental Paradigm and personal norms. *Environment and Behavior*, 30, 75-100.

Social values, environmental attitudes and environmental behavior among students in Greece, Cyprus and Switzerland

ANTONIA PAPASTYLIANOU¹

EVRIPIDIS PAPADIMITRIOU²

ABSTRACT

Environmental behavior and the various parameters that determine it constitute a broad area in which research has penetrated in recent years utilizing a host of research approaches and theories from the field, mainly social, and environmental psychology and sociology. The present study focuses on the above subject area, posing individual and comparative questions and monitoring the way in which specific research models stand up to samples from different cultural environments. Findings from an empirical – comparative study conducted by the authors in university departments from three countries are presented; Greece, Cyprus and Switzerland (N = 669), in which the role that social values and environmental attitudes play in shaping environmental behavior were studied in particular. The research highlighted the decisive influence of specific social values and particularly 'environmental values' and those of Individualism and Collectivism. Significant individual differences were revealed between participants from the three countries not only in terms of their environmental behavior but also regarding the weight of each factor that affects this, as well as their environmental attitudes and the mediating role they play between values and behavior.

Keywords: Social values, Individualism – collectivism, Environmental values, New ecological paradigm.

1. Address: Section of Psychology, Department of Philosophy, Pedagogics and Psychology, Ethnic and Kapodistrian University of Athens. Tel. & Fax: +30 2107277720. E-mail: adpapast@ppp.uoa.gr

2. Address: Department of Social Administration and Political Science. Democritus University of Thrace. E-mail: evpapa@socadm.duth.gr